

حق بهره‌مندی از هوای پاک در رویهٔ مراجع بین‌المللی

احمد نصر اصفهانی^۱
دانشجوی دکترای حقوق بین‌الملل - گروه حقوق - واحد اصفهان -
دانشگاه آزاد اسلامی - اصفهان - ایران
لیلا رئیسی^۲
دانشیار و عضو هیئت علمی گروه حقوق - واحد اصفهان - دانشگاه آزاد اسلامی - اصفهان - ایران

چکیده

برخورداری از محیط زیست سالم و به طور خاص بهره‌مندی از هوای پاک، یکی از دغدغه‌های مهم امروز و آینده بشر است. با گذری بر اسناد و معاهدات بین‌المللی دو رویکرد متفاوت نسبت به این موضوع را مشاهده می‌کنیم. در برخی از آن‌ها مثل منشور آفریقایی، این موضوع صراحتاً به عنوان یک حق پذیرفته شده اما در برخی دیگر مثل میثاقین یا کنوانسیون اروپایی سخنی از آن به میان نیامده است. عملکرد مراجع بین‌المللی نیز در این خصوص دو مسیر متفاوت طی کرده است. در دسته‌ای از آنها، بهره‌مندی از هوای پاک مستقیماً در قالب حق بهره‌مندی از محیط زیست سالم مورد بررسی قرار گرفته یا قابلیت بررسی دارد و در برخی دیگر این موضوع به عنوان چهره‌ای از یک یا چند حق بشری (نسل اولی یا دومی) ارزیابی شده است. در ادامه خواهیم دید که برخلاف تصور اولیه، عملکرد مراجع دسته دوم و به طور ویژه دیوان اروپایی حقوق بشر، بسیار موفقیت آمیز تر بوده است. واژگان کلیدی: محیط زیست سالم، هوای پاک، نسل‌های سه گانهٔ حقوق بشر، مراجع بین‌المللی، تفسیر پویا و تکاملی.

مقدمه

امروزه آلودگی هوا یکی از نگرانی‌های اصلی مردم و دولت‌ها در سراسر جهان است. آلودگی هوا در یک تعریف کلی عبارت از وجود و حضور هر نوع گاز یا مادهٔ زیان‌آور و سمی است که مستقیم یا غیر مستقیم هوا و فضای اطراف زمین را آلوده ساخته و موجب صدمه به حیات و زندگی گیاهان، حیوانات و آدمیان می‌شود. این آلودگی از عوامل مختلفی از قبیل فعالیت‌های صنعتی، کشاورزی، حمل و نقل و ... سرچشمه می‌گیرد. (7: amir-arjomand & mashhadi, 2010) افزایش و

1. Email: a_nasresfahani@yahoo.com

2. Email: raisi.leila@gmail.com

«نویسندهٔ مسئول»

گسترش روز افزون این آلودگی‌ها، زیستن و تنفس کردن در هوای پاک را به یکی از دغدغه‌ها و مطالبات انسان معاصر تبدیل نموده است. همچنین افزایش آگاهی‌ها و معلومات زیست محیطی و آشنایی با خطراتی که تخریب محیط زیست و آلودگی آن بر زندگی نسل حاضر و نسل‌های آینده به جا می‌گذارد، موجب رشد و توسعه چشمگیر کمی و کیفی مراجع بین‌المللی شده که هر یک به نحوی از انحاء، اختلافات و دعاوی مرتبط با محیط زیست را مورد رسیدگی و بررسی قرار می‌دهند. (sands, 2008: 5-7)

پرسی که مطرح می‌شود این است که مراجع بین‌المللی (اعم از قضایی یا شبه قضایی) در توسعه مفهوم حق بهره‌مندی از هوای پاک و ضمانت‌های اجرای مرتبط با آن چه نقشی داشته و چگونه عمل نموده‌اند و چه رویکردی در این راه کامیاب تر بوده است؟ در این تحقیق تلاش می‌شود تا با گذری بر عملکرد این قبیل مراجع بین‌المللی (قضایی و شبه قضایی) پاسخ پرسش‌های فوق را بیابیم.

فرضیه ما در این تحقیق این است که مراجع بین‌المللی در توسعه مفهوم حق بهره‌مندی از هوای پاک و ضمانت‌های اجرای آن نقش بسیار مثبت و تکامل بخش دارند. در این میان عملکرد آن دسته از مراجعی که بتوانند با تفسیر موسع و آزادانه تر از حقوق نسل اول و دوم، بهره‌مندی از محیط زیست سالم و هوای پاک را شناسایی کنند، موفقیت‌آمیزتر از عملکرد مراجعی است که صرفاً تکیه بر قواعد نرم و نا روشن حقوق بین‌الملل محیط زیست می‌نمایند.

۱. جایگاه حق بهره‌مندی از هوای پاک در حقوق بین‌الملل

درباره جایگاه این حق در نظام حقوق بین‌الملل دو رویکرد عمده وجود دارد که اولی را به نسل سوم حقوق بشر و حق بهره‌مندی از محیط زیست سالم و دومی را به نسل اول و دوم حقوق بشر ارجاع می‌دهند. مطابق رویکرد اول استفاده و برخورداری از هوای پاک یکی از زیرمجموعه‌های حق بهره‌مندی از محیط زیست سالم است که امروزه در قالب نسل سوم حقوق بشر خود را نمایان کرده‌اند.^۱ نسل سوم یا دوره سوم حقوق بشر به مجموعه حق‌هایی گفته می‌شود که آرام آرام از دهه ۷۰ میلادی به بعد مورد توجه قرار گرفتند. «حفاظت از محیط زیست» و «صلح» و «توسعه» از جمله حق‌هایی هستند که در این دسته قرار می‌گیرند.^۲ حق‌های نسل سوم سه

۱. تقسیم حقوق بشر به نسل‌های سه گانه، یک تقسیم بندی بر مبنای سیر تحول تاریخی حقوق بین‌الملل بشر است.

۲. اصل ۲۵ اعلامیه ریو: «صلح، توسعه و حفاظت از محیط زیست به هم وابسته و جدانشدنی هستند».

ویژگی عمده دارند که آن‌ها را از سایر حقوق متمایز می‌سازد و عبارت‌اند از:

- (۱) کاملاً به هم وابسته و جدانشدنی هستند؛ یعنی برای مثال دستیابی به صلح منوط به تحقق توسعه است و دستیابی به توسعهٔ پایدار نیز منوط به پاسداری از محیط زیست است.
- (۲) مستقیم یا غیر مستقیم بر همهٔ انسان‌ها و حتی نسل‌های آینده تأثیر می‌گذارد. تحقق آن‌ها سود همگان و نقض آن‌ها زیان همگان را در پی دارد.
- (۳) برخوردار از آن، حق همهٔ ملت‌ها و تلاش برای تحقق و دستیابی به آن‌ها نیز تکلیف و مسئولیت همگانی اعم از دولت‌ها، سازمانها و اشخاص است. به همین خاطر نیز به آنها، حقوق همبستگی نیز گفته می‌شود؛ به این معنا که دستیابی به آن‌ها نیازمند همبستگی و تلاش و تعامل جمعی همهٔ بشریت است. (سید فاطمی، ۱۳۸۲: ۴۱/۱ - ۴۳ - زهادی، ۱۳۸۳: ۲۲۴-۲۳۰؛ ذاکریان، ۱۳۹۲: ۲۶-۳۳؛ گروه صلح...، ۱۳۸۹: ۲۷۳-۲۷۵ و ۲۹۲-۳۰۷)

نخستین سند بین‌المللی که به طور مشخص به حقوق و تکالیف انسان نسبت به محیط زیست می‌پردازد، «اعلامیهٔ استکهلم»^۱ است که در سال ۱۹۷۲ در جریان کنفرانس سازمان ملل در زمینه محیط زیست انسانی به تصویب رسید. این اعلامیه در اصل یکم خود بیان می‌دارد: «انسان دارای حق بنیادینی بر آزادی، برابری و شرایط مناسب زندگی در محیط زیستی است که امکان حیات شرافتمندانه و همراه با رفاه او را تأمین نماید. و هم او واجد یک تکلیف و مسئولیت جدی در حفاظت و بهسازی محیط زیست برای نسل‌های حال و آینده می‌باشد.» بر طبق این اصل، زندگی در یک محیط زیست سالم و امن، شرط لازم برای بهره‌مندی از حقوق بنیادین بشری است. این اعلامیه همچنین در اصل دوم خود از هوا به عنوان منبعی که باید برای منافع نسل‌های حال و آینده مورد حفاظت قرار بگیرد، یاد کرده است. این اصل مقرر می‌دارد که منابع طبیعی زمین شامل: آب، هوا، گیاهان و ... و زیست بوم‌های طبیعی می‌بایست از طریق برنامه‌ریزی دقیق و مدیریت صحیح، برای منافع نسل‌های حال و آینده، محافظت و صیانت بشوند.

دومین سند مهم دیگر در حوزهٔ محیط زیست سالم «منشور جهانی طبیعت»^۲ است که در سال ۱۹۸۲ به تصویب مجمع عمومی سازمان ملل متحد رسید. این منشور انسان را پاره‌ای از طبیعت و حیات او را وابسته به آن می‌داند و از این‌رو برای افراد و دولت‌ها مسئولیت‌هایی را در راستای حفاظت از طبیعت و بهسازی آن در نظر می‌گیرد.

1. Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment.

2. World Charter for Nature.

همچنین در سال ۱۹۹۲ در جریان اجلاس زمین که در ریودوژانیرو برگزار شد،^۱ دو سند مهم به تصویب رسید. یکی اعلامیه ریو^۲ و دیگری دستور کار ۲۱^۳ که در هر دو با تکیه بر مفهوم «توسعه پایدار» بر حمایت متقابل از محیط زیست و توسعه تأکید شده است. اصل سوم اعلامیه ریو تأکید می‌کند که تحقق حق توسعه باید به گونه‌ای باشد که به طور منصفانه‌ای نیازهای توسعه‌ای و زیست محیطی نسل‌های حال و آینده را برآورده سازد.^۴ امروزه در مباحث حقوقی هر گاه از توسعه صحبت می‌شود، منظور توسعه پایدار است. در توسعه پایدار، «انسان» محور اصلی توسعه است.^۵ هدف توسعه پایدار، بهبود شرایط زندگی انسان‌هاست. در این نوع توسعه، رفاه انبای بشر از راه تلفیق توسعه اجتماعی، توسعه اقتصادی و حفاظت و حمایت از محیط زیست تضمین می‌گردد. حق توسعه پایدار و حق محیط زیست سالم کاملاً به هم وابسته و دارای ارتباط ناگسستگی هستند.^۶ دستور کار ۲۱ نیز از ملت‌ها و شرکت‌ها درخواست می‌کند تا هزینه‌های حمایت از محیط زیست، تخریب و بازسازی آن را از همان ابتدا در تصمیم‌گیری‌های خود بگنجانند و الزاماتی را به وجود آورند که این ملاحظات در تمام سطوح تصمیم‌گیری رعایت شود. تردیدی نیست که سلامت و پاکیزگی هوا از جمله تعهداتی است که کشورها در راستای تحقق توسعه پایدار متعهد به رعایت آن هستند. هیئت حل اختلاف سازمان تجارت جهانی در قضیه «بنزین فرمول بندی شده» هوای پاک را یک منبع تمام شدنی دانسته است که در بخش مربوط به مراجع بین‌المللی بیشتر به آن خواهیم پرداخت.

در سطح اسناد منطقه‌ای حقوق بشر، نیز بهره‌مندی از محیط زیست سالم به عنوان یک حق مستقل، صراحتاً مورد شناسایی قرار گرفته است که طبیعتاً بهره‌مندی از هوای پاک نیز در قالب چهره‌ای و وجهی از این حق قابل شناسایی است.

منشور آفریقایی حقوق بشر و ملت‌ها (۱۹۸۱) از جمله کنوانسیون‌های منطقه‌ای است که در ماده ۲۴ خود اشعار می‌دارد: «همه ملت‌ها حق بهره‌مندی از محیط زیستی رضایت بخش و مناسب برای توسعه را دارا هستند.»

1. United Nations Conference on Environment & Development, Rio de Janeiro, Brazil, 3 to 14 June 1992.
2. Rio Declaration on Environment and Development.
3. Agenda 21.
۴. اصل ۳ اعلامیه ریو: «حق توسعه می‌بایست به گونه‌ای ایفا شود که به طور منصفانه‌ای نیازهای توسعه‌ای و محیط زیستی نسل‌های حال و آینده را برآورده سازد.»
۵. اصل ۱ اعلامیه ریو: «انسان‌ها محور اصلی توسعه پایدار هستند. ایشان شایسته یک زندگی سالم و پر بار در سازگاری با طبیعت هستند.»
۶. اصل ۲۵ اعلامیه ریو: «صلح، توسعه و حفاظت از محیط زیست، به هم وابسته و جدانشدنی هستند.»

همچنین پروتکل الحاقی به کنوانسیون آمریکایی حقوق بشر (۱۹۸۸) موسوم به «پروتکل سان سالوادور»^۱ حق مذکور را صراحتاً مورد پذیرش قرار داده است و در مادهٔ ۱۱ خود مقرر می‌دارد: « ۱. هر کس حق زندگی در یک محیط زیست سالم و حق دسترسی به خدمات عمومی اساسی را خواهد داشت. ۲. دولت‌های عضو، حمایت، پاسداری و بهسازی محیط زیست را ترویج و ارتقا خواهند بخشید.»

همچنین گفته می‌شود، نیمی از کشورها نیز در قوانین اساسی خود بهره‌مندی از محیط زیست سالم و پاک را به عنوان یک حق مستقل پذیرفته‌اند. (کوروکولا سوریا و رایبسون، ۱۳۹۰: ۷۵۳) اما رویکرد دوم نظام حقوق بین‌الملل در زمینهٔ بهره‌مندی از هوای پاک، عمدتاً در عملکرد برخی مراجع بین‌المللی از جمله دیوان اروپایی حقوق بشر و در تفسیری که از اسناد حقوق بشری به عمل می‌آید، متجلی شده است. بر خلاف اسناد منطقه‌ای، در چارچوب اسناد جهانی و شناخته شدهٔ حقوق بشر (همچون اعلامیهٔ جهانی، میثاق حقوق مدنی و سیاسی و میثاق حقوق اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی)، بهره‌مندی از محیط زیست سالم و هوای پاک به عنوان یک «حق مستقل» به طور صریح مورد شناسایی قرار نگرفته است ولی این تحلیل وجود دارد که در این قبیل اسناد، این حق، به برخی از حقوق نسل اول و دوم، همچون حق حیات، حق حفظ تمامیت جسمانی و روانی، حق دسترسی به بالاترین استاندارد قابل حصول بهداشتی، حق داشتن استانداردهای مناسب و کافی از زندگی شامل آب و غذای مناسب، حق برخورداری از اطلاعات زیست محیطی، فرو کاسته می‌شود و ریشهٔ در آن‌ها دارد. به این معنا که بهره‌مندی از محیط زیست سالم از لوازم یا از نتایج پذیرش چنان حقوقی است (گروه صلح...، ۱۳۸۹: ۲۴۹-۲۷۱؛ کوروکولاسوریا و رایبسون، ۱۳۹۰: ۷۵۲-۷۵۴). در کنوانسیون اروپایی حقوق بشر و پروتکل‌های شانزده‌گانهٔ آن نیز هیچ‌جا سخنی از محیط زیست نیامده و مقرره‌ای که صراحتاً به این حق اشاره کند، در آن وجود ندارد ولی به شرحی که در ادامه خواهیم دید، رویهٔ دیوان اروپایی حقوق بشر این نقیصه را جبران نموده است.

۲. حمایت از هوای پاک در عملکرد مراجع بین‌المللی

از آنجا که مواجههٔ اسناد بین‌المللی با مسئلهٔ محیط زیست و هوای پاک متفاوت بوده است به نحوی که برخی مستقیماً آن‌را به عنوان یک حق شناسایی کرده و برخی دیگر دربارهٔ آن سکوت نموده‌اند، عملکرد مراجع بین‌المللی مرتبط با این اسناد نیز دو رویهٔ جداگانه را برای

1. Protocol of San Salvador.

حمایت از محیط زیست و هوای پاک پیش رو نهاده است. در دسته‌ای از این قبیل مراجع بهره‌مندی از هوای پاک مستقیماً در قالب حق بهره‌مندی از محیط زیست سالم ارزیابی شده یا قابل شناسایی و ارزیابی است و در برخی دیگر این موضوع به طور غیر مستقیم و در قالب یک یا چند حق بشری (نسل اول یا دوم) مورد توجه قرار گرفته است. در ادامه عملکرد این دو دسته مراجع را بررسی خواهیم کرد و خواهیم دید که برخلاف تصور اولیه، عملکرد مراجع دسته دوم بسیار موفقیت‌آمیزتر بوده است.

الف) حمایت از هوای پاک به عنوان چهره‌ای از حق بهره‌مندی از محیط زیست سالم

الف-۱) رویه دیوان بین‌المللی دادگستری

با بررسی آرای که دیوان بین‌المللی دادگستری (ICJ) چه در قالب آرای ترافعی و چه در قالب نظریات تفسیری صادر کرده، تنها چند مورد را می‌توان یافت که در آن‌ها به طور جدی به مسائل زیست محیطی پرداخته شده است. با این حال در هیچ کدام از آن‌ها مستقیماً اظهارنظری درباره هوای پاک و تعهدات کشورها درباره آن ارائه نشده است.

البته این به معنای مطرح نشدن چنین بحثی در قضایای دیوان نیست؛ زیرا برای مثال در قضیه کارخانه‌های خمیر کاغذ، دولت آرژانتین مدعی بود، فعالیت یکی از این کارخانه‌ها (Orion (Botnia) mill) موجب آلودگی هوا و انتشار بوهای نامطبوع در یک تفریحگاه ساحلی شده و این موضوع بر صنعت گردشگری این کشور تأثیر گذاشته است. دیوان پس از رسیدگی، اظهار داشت که هیچ کدام از مقررات اساسنامه ۱۹۷۵ (مربوط به رودخانه اروگوئه) به موضوع بوهای نامطبوع نمی‌پردازد. بنابراین ادعای آرژانتین را در این باره خارج از حدود صلاحیت خود دانست (ICJ, 2010: 51, 52). هر چند تصریح کرد، اگر انتشار آلاینده‌ها از دودکش کارخانه مذکور موجب سرایت آثار زیانبار بر محیط زیست آبی شود، درست همانند آلودگی مستقیم رودخانه در چارچوب اساسنامه قرار خواهد گرفت ولی دلیلی که اثبات کند، چنین مواد زیانباری از کارخانه مذکور منتشر شده و بر روی رودخانه اثر گذاشته، وجود ندارد (ibid, 264).

جدای از مورد فوق که دیوان اساساً خود را صالح به رسیدگی ندانسته است، در سایر مواردی که موضوعات محیط زیستی در دستور کار و رسیدگی دیوان قرار گرفته، این مرجع اظهار نظر مستقیمی درباره هوای پاک و مسائل مربوط به آن نکرده است. با این حال عملکرد دیوان نشان می‌دهد که این مرجع بین‌المللی توانسته است، در چند دهه اخیر به صورت آرام و تدریجی برخی اصول مرتبط به حقوق بین‌الملل محیط زیست را به صورت صریح یا ضمنی شناسایی کند؛

اصولی که دربارهٔ حق بهره‌مندی از هوای پاک و تعهدات کشورها در ارتباط با آن قابل تسری و استناد هستند که این اصول در ادامه مورد اشاره قرار می‌گیرند.

در قضیهٔ مشروعیت تهدید یا کاربرد سلاح‌های هسته‌ای (۱۹۹۶)، دیوان در قسمتی از نظریهٔ خود برخی موضوعات محیط زیستی را نیز مورد عنایت قرار داده است.

دیوان در این نظریه، ضمن اشاره به مواد ۳۵ و ۵۵ پروتکل اول الحاقی به کنوانسیون‌های ژنو، تأکید می‌کند که استفاده از سلاح‌های هسته‌ای فاجعه‌ای برای محیط زیست است و در این راستا دولت‌ها متعهدند، تضمین کنند که فعالیت‌های آن‌ها چه در سرزمین و مناطق تحت کنترل آن‌ها و چه در مناطق خارج از کنترل آن‌ها آسیبی به محیط زیست نمی‌رساند. البته دیوان در این نظریه، کاربرد چنین سلاح‌هایی را استثنائاً و به طور ضمنی در موضع دفاع مشروع پذیرفته است ولی تأکید می‌کند که در این حالت نیز دولت‌ها متعهدند به هنگام دفاع مشروع دو اصل ضرورت و تناسب را رعایت کنند و در این راستا ملاحظات زیست محیطی از جمله عنصری است که باید به هنگام ارزیابی و سنجش ضرورت و تناسب مد نظر قرار گیرد (ICJ, 1996: 30). هر چند به اعتقاد برخی حقوقدانان دیوان می‌توانست، استدلال کند که کاربرد سلاح هسته‌ای در عمل هرگز نمی‌تواند معیار ضرورت و تناسب را رعایت کند (براون ویس، ۱۳۸۰، ۸۵۶ و ۸۵۷)؛ زیرا به طور معمول کاربرد سلاح هسته‌ای موجب تخریب گسترده و درازمدت محیط زیست می‌شود. ضمن اینکه تشخیص ضرورت نظامی و تناسب اقدام دفاعی با حمله در عمل با مشکلاتی روبه‌رو می‌شود (ممتاز، ۱۳۷۸: ۱۷-۱۹)

با این حال دیوان در این نظریه چند اصل محیط زیستی را مورد شناسایی قرار داده است؛ برای مثال دیوان تعهد عمومی مندرج در بند ۲۱ اعلامیهٔ استکهلم را به عنوان بخشی از حقوق بین‌الملل معرفی می‌کند. به موجب آن دولت‌ها متعهدند تضمین کنند، فعالیت‌های آن‌ها در سرزمین و مناطق تحت کنترل آن‌ها محیط زیست دیگر کشورها و مناطق خارج از کنترل آن‌ها را مراعات می‌کند که این در واقع شناسایی اصل «استفادهٔ غیر زیانبار از سرزمین» است (ICJ, 1996: 29) تحقق این اصل نیز مستلزم انجام اقدامات پیشگیرانه از سوی دولت‌هاست (رضانی، ۱۳۸۹: ۸۶) همچنین دیوان در این نظریه برای اولین بار به مسئله نسل‌های آینده می‌پردازد و اعلام می‌کند که پرتوهای یونی ناشی از سلاح‌های هسته‌ای می‌تواند سبب بروز نقایص و بیماری‌هایی در نسل‌های آینده شود. (ibid, 35, 36) هر چند دیوان صریحاً «اصل انصاف بین نسلی» را شناسایی نکرده اما با این رویکرد به طور ضمنی منافع نسل‌های

آینده و تعهد نسل حاضر بر رعایت حقوق آن‌ها را شناسایی نموده و مورد توجه قرار داده است. (براون ویس، همان، ۸۵۹ و ۸۶۰) دیوان همچنین در قضیه طرح گابچیکو ناگی ماروش ضمن اشاره به اینکه یافته‌های جدید علمی و افزایش آگاهی‌ها درباره خطرات مداخله بشر در طبیعت برای نسل‌های حال و آینده موجب شده تا در دهه‌های اخیر هنجارها و استانداردهای جدیدی در حقوق بین‌الملل توسعه یابد، به طور ضمنی به این اصل توجه کرده است. (ICJ, 1997: 140)

دیوان بین‌المللی دادگستری همچنین در رأی صادره در قضیه طرح گابچیکو - ناگی ماروش (۱۹۹۷) به مسائل زیست محیطی ناشی از طرح مذکور بر روی رودخانه دانوب پرداخته و در آن برخی اصول حقوق بین‌الملل محیط زیست را مورد شناسایی و تأکید قرار داده است؛ از جمله مثلاً «اصل توسعه پایدار» را پیامد مصالحه و آشتی میان توسعه اقتصادی و حفاظت از محیط زیست اعلام کرده است (ICJ, 1997: 140)

دیوان بین‌المللی دادگستری همچنین در رأی مربوط به قضیه کارخانه‌های خمیر کاغذ هم با دست گذاشتن روی تعهدات رویه‌ای و شکلی دولت‌های ساحلی رودخانه اروگوئه به حمایت از محیط زیست پرداخته است؛ از جمله ضمن شناسایی اصل «ارزیابی پیامدهای زیست محیطی» اعلام کرده، دولت اروگوئه وفق اساسنامه، رودخانه ملزم بوده برای ارزیابی زیست محیطی این دو کارخانه اطلاعات لازم را در اختیار کمیسیونی که برای این منظور در اساسنامه رودخانه پیش‌بینی شده است، قرار دهد اما به دلیل کوتاهی در این امر مرتکب تخلف شده است. به اعتقاد دیوان رعایت این اصل نه تنها قبل از اجرای طرح‌ها بلکه در صورت لزوم در طول زمان اجرای یک طرح نیز استمرار خواهد داشت. (ICJ, 2010: 205, 206) این مرجع همچنین اصل توسعه پایدار را مورد عنایت قرار داده و اشاره کرده که در زمینه بهره‌برداری معقول و مطلوب از رودخانه باید میان حقوق و نیازهای طرفین در بهره‌برداری از رودخانه و اهداف اقتصادی و تجاری طرفین و تعهد به حفظ محیط زیست تعادل برقرار شود است (ICJ, 2010: 177) دیوان در این قضیه همچنین به طور غیر مستقیم و ضمنی «اصل احتیاط» که یکی از اصول بسیار مهم در حقوق بین‌الملل محیط زیست است، شناسایی کرده است؛ هر چند دیوان در رأی خویش صراحتاً اشاره‌ای به اصل احتیاطی نمی‌کند اما اساس رأی صادره، احترام به این اصل است. این موضوع در رأی جداگانه قاضی ترینیداد مورد انتقاد قرار گرفته است. وی معتقد است، در قضیه حاضر علی‌رغم اینکه هر دو طرف به اصل احتیاط استناد کرده‌اند اما برای وی قابل درک نیست که چرا دیوان تا این حد در اشاره به اصل احتیاطی محتاط عمل می‌کند. با این حال وی معتقد

است اینکه دیوان این اصل عمومی حقوق بین‌الملل محیط زیست را صراحتاً شناسایی نکرده است، به معنای عدم وجود آن نیست (ICJ, Trindade, 2010: 67.68) همان طور که گفته شد، اصول مورد اشاره همچون استفادهٔ غیر زیانبار از سرزمین یا اصل ارزیابی پیامدهای زیست محیطی یا اصل احتیاط هر کدام به نوبه خود می‌توانند و قابلیت آن را دارند که در موضوع هوای پاک و تعهدات کشورها در خصوص آن مورد استناد قرار گیرند و تضمین‌کنندهٔ حق بهره‌مندی از هوای پاک باشند.

الف-۲) رویهٔ کمیسیون آفریقایی حقوق بشر

این کمیسیون نیز در یکی از شکایات مطرح نزد خود مواردی از نقض حق بهره‌مندی از هوای پاک را احراز نموده است. شکایت مزبور از سوی مرکز عمل حقوق اقتصادی و اجتماعی و مرکز حقوق اقتصادی و اجتماعی علیه نیجریه (۲۰۰۱) مطرح شده است. در این شکایت ادعا شده که حکومت نظامی نیجریه مستقیماً در تولید نفت از طریق یک کنسرسیوم نفتی مشارکت داشته و این بهره برداری منجر به تخریب محیط زیست و مشکلات بهداشتی ناشی از آلودگی محیط زیست میان مردم «اوگونی»^۱ شده است. در این شکوائیه شاکیان مدعی شده بودند که دولت نیجریه حق بهداشت و حق بهره‌مندی از محیط زیست سالم را به نحوی که در مواد ۱۶ و ۲۴ منشور آفریقایی حقوق بشر و ملت‌ها پیش‌بینی شده است، به سبب کوتاهی در ایفای تعهدات حداقلی مورد نیاز این حقوق، نقض کرده است. این شاکیان مدعی بودند که دولت نیجریه به طور مستقیم در آلودگی هوا، آب و خاک و آسیب رسانی به سلامت مردم اوگونی نقش داشته است. (Achpr, 2001: 1-9)

کمیسیون آفریقایی در رسیدگی به این دعوا با تأکید بر اینکه مادهٔ ۲۴ منشور آفریقایی، تعهدات روشنی را بر دوش دولت‌های عضو در راستای بهره‌مندی از محیط زیست رضایت بخش می‌گذارد، اعلام می‌دارد، مادهٔ مزبور به جهت ارتقای حفاظت از محیط زیست، دولت‌ها را ملزم به اتخاذ اقدامات معقول برای جلوگیری از آلودگی و تخریب زیست بوم می‌کند. (ibid, 53-56) کمیسیون آفریقایی در نهایت دولت نیجریه را علاوه بر نقض مادهٔ ۲۴ (برخورداری از محیط زیست رضایت بخش و مناسب) ناقض برخی مواد دیگر منشور آفریقایی از جمله مادهٔ ۲ (منع تبعیض) و مادهٔ ۴ (منع تعرض به تمامیت جسمانی و زندگی افراد) و مادهٔ ۱۴ (حق مالکیت) و مادهٔ ۱۶ (حق دسترسی به بالاترین استانداردهای بهداشتی) و مادهٔ ۱۸ (بند ۱- حمایت از خانواده) و مادهٔ ۲۱ (دسترسی به منابع طبیعی) دانسته و از دولت نیجریه خواستار تضمین

۱. اوگونی ناحیه‌ای در جنوب نیجریه است.

حمایت از محیط زیست و سلامت و معیشت مردم سرزمین اوگونی می‌شود. (ibid).

الف-۳) رویه سازمان تجارت جهانی

از جمله منابع سازمان تجارت جهانی، موافقتنامه گات ۱۹۹۴ است. این موافقتنامه در پی رفع کلیه موانع تجاری است و اصل اساسی در آن آزاد سازی تجارت است. با این حال این سند در بند ۲۰ خود مواردی را به عنوان استثنا ذکر می‌کند. این بند مقرر می‌دارد، هیچ چیز در این موافقت نامه نباید به گونه‌ای تفسیر شود که از تصویب یا اجرای تدابیر زیر جلوگیری به عمل آورد (مشروط بر آنکه این تدابیر موجب تبعیض غیر موجه میان کشورها یا کاربرد محدودیت پنهانی بر تجارت بین‌المللی نگردد) در این میان دو مورد از استثناهای مقرر در ماده ۲۰ در راستای حمایت از محیط زیست هستند که در قالب بندهای ب و ج تنظیم شده‌اند و عبارت‌اند از:

(ب) تدابیر ضروری برای حمایت از سلامتی و حیات انسانی، گیاهی و حیوانی؛

(ج) تدابیر مربوط به حفاظت و نگهداری از منابع طبیعی تمام شدنی، مشروط بر آنکه این تدابیر همزمان بر تولید و مصرف داخلی نیز محدودیت ایجاد کند.

دعای و اختلافات محیط زیستی نیز که در ارکان حل و فصل اختلاف سازمان جهانی تجارت رسیدگی شده‌اند، همگی تکیه بر ماده فوق داشته و سعی در تفسیر آن نموده‌اند. در این میان یکی از مواردی که در رکن حل اختلاف این سازمان رسیدگی شده قضیه بنزین فرمول‌بندی شده^۱ است. در این قضیه، ایالات متحده طی قانونی واردات بنزین را به آمریکا منع کرد. دولت‌های ونزوئلا و برزیل از رکن حل اختلاف درخواست رسیدگی کردند و اعلام کردند، بنزینی که در داخل آمریکا تولید می‌شود و بنزین صادراتی آن‌ها محصولات مشابه هستند و آمریکا با این اقدام رفتار مساعد با طرف خارجی نداشته است. آمریکا در مقابل مدعی بود که این اقدام وی برای حفاظت از هوای پاک که یک منبع تمام شدنی است بوده و در نتیجه رفتار منطبق با بند ج ماده ۲۰ گات است. هیئت حل اختلاف پذیرفت که هوای پاک یک منبع طبیعی با ارزش است که می‌تواند نایاب شده و به اتمام برسد. بنابراین تدابیر آمریکا برای حفاظت از هوای پاک منطبق بر بند ج ماده ۲۰ است، ولی در نهایت اعلام کرد، روش‌هایی که ایالات متحده برای منع واردات بنزین به کار برده، به خاطر حفاظت از هوای پاک نبوده است. در واقع از نظر هیئت بدوی اتخاذ یک تدبیر برای حفاظت از منابع طبیعی تمام شدنی از ابتدا باید به این منظور شکل گرفته باشد تا بتوان آن را منطبق با ماده ۲۰ دانست. (WTO, 1996: 6.37)

1. Standards for reformulated and conventional Gasoline.

ب) حمایت از هوای پاک به عنوان چهره‌ای از نسل اول و دوم حقوق بشر

ب-۱) رویهٔ کمیتهٔ حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی

این کمیته در نظریهٔ عمومی شمارهٔ ۱۴ خویش که در راستای تفسیر مادهٔ ۱۲ میثاق بین‌المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی (برخورداری افراد از بالاترین استانداردهای بهداشتی) صادر کرده، مطالبی را در زمینهٔ تعهدات دولت‌ها دربارهٔ حفاظت از محیط زیست یادآور شده است. در بند ۳۴ این نظریه آمده است که دولت‌ها از آلودگی غیر قانونی هوا، آب و خاک از طریق کاربرد یا آزمایش سلاح‌های هسته‌ای، بیولوژیک یا شیمیایی در صورتی که چنین آزمایش‌هایی منجر به رهاسازی مواد زیان‌آور برای زندگی انسانی شود، جلوگیری خواهند نمود. همچنین در بند ۵۱ این نظریه یکی از موارد نقض تعهد دولت‌ها، کوتاهی در وضع و اجرای قوانین مربوط به پیشگیری از آلودگی هوا، آب و خاک بر اثر استخراج و صنایع تولیدی دانسته شده است. (CESCR, 2000, 34, 51)

ب-۲) رویهٔ دیوان اروپایی حقوق بشر

همان‌طور که قبلاً گفته شد، در کنوانسیون اروپایی حقوق بشر و پروتکل‌های الحاقی به آن مقررهای که صراحتاً بهره‌مندی از محیط زیست سالم را به رسمیت شناخته باشد، وجود ندارد اما در مقابل دیوان اروپایی حقوق بشر فعال‌ترین سازمان در حوزهٔ رسیدگی به موارد نقض حق مزبور بوده که توانسته با تفسیر برخی از حقوق مندرج در کنوانسیون اروپایی (مانند حق حیات، حق بهره‌مندی از خانه و سرپناه، حق بهره‌مندی از حریم خصوصی و زندگی خانوادگی و حق دسترسی به اطلاعات) جنبه‌های مختلف حق بهره‌مندی از محیط زیست سالم را مورد شناسایی و تأکید قرار دهد. روش تفسیری که دیوان اروپایی در این باره به کار برده است، روش «تفسیر پویا و تکاملی»^۱ نامیده می‌شود که در جریان آن دگرگونی‌های اجتماعی و ارزش‌های امروزین مد نظر قرار می‌گیرند و تضمین‌های مندرج در کنوانسیون به حقوقی که برای آن‌ها ضمانتی در کنوانسیون پیش‌بینی نشده است، تعمیم می‌یابد. بنا بر روش تفسیر پویا کلیهٔ حقوق مندرج در کنوانسیون به نحوی تفسیر می‌شوند که در ارتباط با یکدیگر قرار گیرند (ویژه، ۱۳۸۵، ۸۲). البته ما شاهد تجلی یک حق جمعی یا فردی جدیدی در حوزهٔ محیط زیست نیستیم ولی به خاطر رشد آگاهی و افزایش نگرانی در زمینهٔ مسائل زیست محیطی، روندی پویا

1. Dynamic and Evolutionary Interpretation.

و غیرایستا از تکامل تدریجی محتوای برخی حقوق تضمین شده در کنوانسیون را مشاهده می‌کنیم که به موجب آن کنوانسیون اروپایی به نحوی تفسیر و اعمال می‌شود تا با شرایط امروزی سازگار شود. (García, 2005: 67, 69)

در ادامه چند نمونه از پرونده‌هایی که دیوان اروپایی در این باره به آن‌ها پرداخته است، مورد بررسی قرار می‌گیرند.

ب-۲-۱) پرونده لوپز اوسترا علیه اسپانیا^۱ (۱۹۹۴)

در این مورد شاکی مدعی شده است که آلودگی‌های ناشی از ضایعات صنعتی یک کارخانهٔ چرم‌سازی که به صورت بخار گاز و بوهای نامطبوع، در هوا منتشر می‌شده است، مشکلاتی را برای سلامتی مردمی که در حوالی آن زندگی می‌کرده‌اند، به وجود آورده است؛ برای مثال دختر شاکی دچار حالت تهوع و استفراغ و بی‌اشتهایی شده است، که طبق نظر پزشک متخصص کودکان این عوارض ناشی از همین آلودگی بوده است. در این پرونده نهایتاً دیوان به این نتیجه رسیده که دولت اسپانیا نتوانسته است، به طور مؤثر میان منافع رفاه اقتصادی جامعه و برخورداری از حق احترام به خانه و حریم خصوصی و زندگی خانوادگی شاکی تعادل و توازن ایجاد کند. این نقض مادهٔ ۸ کنوانسیون اروپایی در رابطه با احترام به حریم خصوصی است. دیوان علاوه بر این، دولت اسپانیا را به پرداخت مبالغی به عنوان غرامت به شاکی محکوم نمود. (Echr, (A), 1994)

ب-۲-۲) پرونده گوئرا و دیگران علیه ایتالیا^۲ (۱۹۹۸)

در این پرونده محل زندگی شاکیان در فاصلهٔ حدوداً یک کیلومتری یک کارخانه تولید کود شیمیایی بوده است که در پی حادثه‌ای نزدیک به ۱۵۰ نفر به دلیل مسمومیت آرسنیک حاد مجبور به مراجعه و پذیرش در بیمارستان می‌شوند. در این پرونده شاکیان مدعی بودند که نبود اقدامات عملی برای کاهش سطح آلودگی و کاستن از احتمال رخ دادن چنین خطرات اتفاقی در کارخانه، باعث نقض حق آن‌ها دربارهٔ احترام به زندگی و تمامیت جسمانی شده است.

دیوان اروپایی نیز در نهایت ضمن اشاره به این امر که آلودگی شدید محیط زیست می‌تواند به طور معکوسی بر رفاه افراد تأثیرگذار باشد و مانع از بهره‌مندی آن‌ها از خانه و سرپناهمان شود، یادآور شده که دولت ایتالیا تعهداتی را که در راستای تأمین حق بهره‌مندی

1. Lopez Ostra v. Spain (no.16798/90)

2. Guerra and Others v. Italy (no.14967/89)

از حریم خصوصی و زندگی خانوادگی برای شاکیان داشته ایفا نکرده و در نتیجه ماده ۸ کنوانسیون را نقض کرده است. (Echr,(B),1998)

ب-۲-۳) پرونده اونییر ایلدیز علیه ترکیه^۱ (۲۰۰۴)

در این پرونده خانه شاکی در مجاورت یک زباله دانی قرار داشته که مشترکاً توسط ۴ محله مورد استفاده قرار می‌گرفته است. در سال ۱۹۹۳ در جریان انفجار گاز متان و پخش ضایعات ناشی از آن، بیش از ده خانه در اطراف آن‌جا تخریب می‌شود. یکی از خانه‌های تخریب شده متعلق به شاکی بوده که در جریان آن ۹ نفر از نزدیکانش نیز کشته می‌شوند. در این پرونده شاکی مدعی شده است، بر اساس یک گزارش کارشناسی که قبل از انفجار، تهیه شده است، وقوع انفجار محتمل بوده و ضرورت داشته، مقامات مسئول اقدامات پیشگیرانه انجام دهند؛ ولی مسئولین مربوطه هیچ اقدامی در این باره اتخاذ نکرده بودند.

دیوان اروپایی در جریان رسیدگی به این پرونده یادآور شد که دولت ترکیه هیچ‌گونه اطلاعاتی درباره خطرات زندگی در آن محله به ساکنان ارائه نکرده است ضمن اینکه بر فرض ارائه هم باز دولت مسئولیت داشته تا اقدامات عملی لازم را برای دور کردن خطرات از زندگی مردم به عمل آورد و این واقعیت که زباله دانی مزبور مجاز بوده بدون یک سیستم نظارتی فعالیت کند، نشانگر نقص در برنامه‌ریزی شهری است که بدون تردید در زنجیره عواملی که منتهی به حادثه شده، نقش آفرین بوده است؛ از این رو به نظر دیوان دولت ترکیه مرتکب نقض ماده ۲ (حق حیات) ماده ۱۳ (حق رجوع مؤثر به مراجع ملی) و ماده ۱ پروتکل الحاقی شماره ۱ (حمایت از دارایی) شده است. (Echr,(C),2004)

ب-۲-۴) فادایاوا علیه روسیه^۲ (۲۰۰۵)

در این پرونده شاکی مدعی شده که فعالیت یک کارخانه بزرگ فولاد سازی در نزدیکی خانه‌اش بهداشت و رفاه او را به مخاطره انداخته است؛ ضمن اینکه مقامات دولتی نیز برای او امکان دسترسی به مسکن مناسب دیگری دور از آن محل فراهم نکرده‌اند.

در این پرونده دیوان اروپایی یادآور شده که از یک طرف وضعیت اطراف کارخانه اقدامات فوری و خاصی را می‌طلبیده است ولی دولت هیچ‌گونه راه حلی برای انتقال خانه شاکی از آن محل ارائه نکرده و از طرف دیگر با وجود آنکه کارخانه مزبور استانداردهای زیست محیطی

1. Öneriyıldız v. Turkey (no. 48939/99)

2. Fadeyeva v. Russia (no. 55723/00)

داخلی روسیه را نقض کرده است اما دولت هیچ اقدام مؤثری که سطح آلودگی را به سطح قابل قبولی برساند، نه مد نظر قرار داده و نه اعمال کرده است و این نقض ماده ۸ کنوانسیون درباره حرمت خانه و حریم خصوصی است. (Echr,(D),2005)

ب-۲-۵) گیاکوملی علیه ایتالیا^۱ (۲۰۰۶)

در این پرونده نیز شاکی مدعی شده که منزل او در حدود سی متری کارخانه‌ای بوده که پخش مواد سمی و خطرناک از آن باعث غلظت غیر طبیعی کربن و سایر مواد آلی در جو و محیط اطراف آن شده و عملیات سم‌زدایی نیز مؤثر واقع نشده و در نتیجه سلامتی و سرپناه شاکی و دیگر ساکنان را به مخاطره انداخته است. با وجود آنکه قانوناً این الزام در ایتالیا وجود داشته که قبل از شروع به کار هر کارخانه، مطالعاتی درباره ابعاد زیست محیطی آن انجام شود اما درباره این کارخانه مقامات مسئول حتی تا هفت سال بعد از شروع به کار آن در اجرای قانون کوتاهی کرده بودند. البته دادگاه‌های داخلی ایتالیا نیز حکم به توقف فعالیت کارخانه مذکور تا زمانی که خود را با مقررات حمایتی زیست محیطی تطبیق دهد، داده بودند. لیکن مقامات اجرایی آن را به مرحله اجرا درنیاورده بودند.

دیوان اروپایی در نهایت تشخیص داد که دولت ایتالیا نتوانسته میان منافع اقتصادی جامعه از یک سو و حق فرد شاکی در بهره‌مندی مؤثر از حریم خصوصی و سرپناه مناسب تعادل منصفانه ایجاد کند و در نتیجه در این مورد ماده ۸ کنوانسیون درباره حق احترام به حریم خصوصی و زندگی خانوادگی شاکی نقض شده است. (Echr,(E),2006)

ب-۲-۶) فلوریا علیه رومانی^۲ (۲۰۱۰)

در این پرونده شاکی که دچار بیماری هپاتیت مزمن و تنش حاد بوده، مدعی شده است، زمانی که در زندان به سر می‌برده برای ۸ تا ۹ ماه در یک سلول ۳۵ تخته با ۱۱۰ تا ۱۲۰ نفر زندانی دیگر مشترکاً حضور داشته و ۹۰ درصد هم سلولی‌هایش سیگاری بوده‌اند. وی همچنین در خلال سه روزی که در بیمارستان زندان به خاطر وضع وخیم سلامتی‌اش بستری بوده، نیز توسط سیگاری‌ها احاطه شده بود.

دیوان اروپایی در نهایت احراز کرده، شرایط زندان موصوف که شاکی به طور منفعلانه در محل استعمال دخانیات حضور داشته است، موجب نقض ماده ۳ کنوانسیون (منع شکنجه و رفتارها و مجازات‌های غیر انسانی و رنج‌آور و تحقیرآمیز) شده است. (Echr,(F),2010)

1. Giacomelli v. Italy (no. 59909/00)

2. Florea v. Romania (no. 37186/03)

ب-۲-۷) ماتینز مارتینز و ماریا مانزانو علیه اسپانیا^۱ (۲۰۱۲)

در این پرونده زن و شوهری که در مجاورت یک معدن زغال سنگ زندگی می‌کردند، از سرو صدا و آلودگی گرد و غبار ناشی از آن از دولت اسپانیا شکایت کرده و به لحاظ زیان‌های وارده مطالبهٔ غرامت نموده‌اند. دیوان اروپایی بعد از رسیدگی یادآور شده که شاکیان در یک منطقهٔ صنعتی زندگی می‌کرده‌اند که کاربرد مسکونی نداشته و این امر توسط اسناد رسمی مختلفی که توسط دولت ارائه شده، احراز گردیده است. همچنین دادگاه‌های داخلی اسپانیا به دقت این شکایت را رسیدگی کرده و دستور ارجاع امر به کارشناس تخصصی داده‌اند که به موجب این گزارش صدا و سطح آلودگی هوا برابر یا کمی بیشتر از حالت استاندارد و قابل تحمل بوده است. دیوان اروپایی در نهایت در این پرونده هیچ مورد نقضی را احراز نمی‌کند. (Echr.(G),2012)

نتیجه‌گیری

همان‌گونه که گفته شد، حق بهره‌مندی از هوای پاک از یک دیدگاه یکی از ابعاد مهم و اصلی حق برخورداری از محیط زیست سالم و از دیدگاهی دیگر چهره‌ای و پیامدی از برخی حقوق بشر نسل اول و دوم است. این حق در برخی اسناد بین‌المللی به صراحت پذیرفته شده است اما در برخی دیگر سخنی از آن به میان نیامده است؛ برای مثال در منشور آفریقایی حقوق بشر و ملت‌ها یا پروتکل سانسالوادور این حق بهره‌مندی از محیط زیست سالم به صراحت پذیرفته شده اما در اعلامیهٔ جهانی حقوق بشر و یا میثاقین و یا کنوانسیون اروپایی حقوق بشر و پروتکل‌های شانزده گانه آن مستقلاً حقی تحت این عنوان شناسایی نشده است، با این وجود عملکرد برخی از مراجع بین‌المللی این نقیصه را تا حدود زیادی جبران نموده است.

دیوان بین‌المللی دادگستری با شناسایی برخی استانداردهای کلی در زمینهٔ محیط زیست امکان شناسایی و پذیرش حق بهره‌مندی از هوای پاک را نیز فراهم نموده است. کمیتهٔ حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی نیز در نظریهٔ عمومی شمارهٔ ۱۴ در ذیل حق بهره‌مندی از بالاترین استانداردهای بهداشتی قابل دسترس، جنبه‌هایی از حق برخورداری از محیط زیست سالم و به‌ویژه بهره‌مندی از هوای پاک را مورد اشاره قرار داده است اما جالب توجه‌ترین و گسترده‌ترین عملکرد را در این حوزه دیوان اروپایی حقوق بشر برعهده داشته است. این دیوان با استفاده از روش تفسیری خاصی که اصطلاحاً روش «تفسیر پویا و تکاملی» نامیده می‌شود، تلاش کرده است تا حقوق مندرج در کنوانسیون اروپایی را به نحوی تفسیر کند که در ارتباط با یکدیگر قرار گیرند و تضمین‌های مندرج در

1. Martinez Martinez and María Pino Manzano v. Spain (no. 61654/08)

کنوانسیون به حقوقی که برای آن‌ها ضمانتی پیش بینی نشده نیز تعمیم یابد. در پرونده‌هایی که در این مقاله مورد اشاره قرار گرفتند، دیوان اروپایی حقوق بشر تلاش کرده بود تا در مواجهه با آلودگی‌های غیر مجاز ناشی از انتشار ضایعات صنعتی و غیره، آن را به نقض حق حیات، حق برخورداری از مسکن مناسب و حریم خصوصی یا حتی حق دوری از رفتارهای رنج‌آور و غیر انسانی گره بزند.

منابع

الف - فارسی

کتاب

۱. ذاکریان، مهدی، *همه حقوق بشر برای همه*، تهران، نشر میزان، چاپ اول، ۱۳۹۲.
۲. قاری سید فاطمی، سید محمد، *حقوق بشر در جهان معاصر*، دفتر اول، تهران، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، چاپ اول، ۱۳۸۲.
۳. کوروکولاسوریا، لال / رابینسون، نیکلاس، ترجمه: سید محمد مهدی حسینی، *مبانی حقوق بین‌الملل محیط زیست*، تهران، نشر میزان، چاپ اول، ۱۳۹۰.
۴. گروه صلح کرسی حقوق بشر، *صلح و دموکراسی یونسکو*، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، نشر دادگستر، چاپ اول، پاییز ۱۳۸۹.

مقالات

۵. براون ویس، ادیت، ترجمه: نادر ساعد، *حفاظت از محیط زیست و حقوق نسل‌های آینده*، در *پرتو رای مشورتی دیوان بین‌المللی دادگستری*، فصلنامه سیاست خارجی، تهران، سال ۱۵، شماره ۳، پاییز ۱۳۸۰.
۶. رمضانی قوام آبادی، محمد حسین، «نگاهی به مسائل زیست محیطی در رای دیوان بین‌المللی دادگستری در قضیه کارخانه‌های خمیر کاغذ»، نامه مفید، قم، انتشارات دانشگاه مفید، شماره ۸۲، اسفند ۱۳۸۹.
۷. لوسین زهادی، رها، «*نسل‌های سه گانه حقوق بشر*»، قابل دسترس در: ذاکریان، مهدی، مفاهیم کلیدی حقوق بشر بین‌المللی، تهران، نشر میزان، ۱۳۸۳.
۸. ممتاز، جمشید، ترجمه: محمود صور اسرافیل، «*توسل به سلاح هسته‌ای و حمایت از محیط زیست*، آورده دیوان بین‌المللی دادگستری»، مجله حقوقی بین‌المللی، تهران، دوره ۱۷، شماره ۲۴، پاییز و زمستان، ۱۳۷۸.
۹. ویژه، محمدرضا، «*حق دسترسی به اطلاعات محیط زیست*»، مجله محیط شناسی، تهران، شماره ۴۰، زمستان ۱۳۸۵.

ب- لاتین

10. Ardechir Amir-Arjomand, Ali Mashhadi, **The Right to Clean Air and Related Sanctions in Iranian and French Law**, *Tanaffos* (2010) 9(2), 7-12
11. Daniel García San José, **Environmental protection and the European Convention on Human Rights**, Council of Europe Publishing, F-67075 Strasbourg Cedex, 2005.
12. A/HRC/25/53/Add.1, 5 March 2014, available at: <http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/HRC/RegularSessions/Session25/Pages/ListReports.aspx>
13. A/HRC/EMRIP/2013/CRP.2, 4 July 2013, available at: <http://www.ohchr.org/Documents/Issues/IPeoples/EMRIP/Session6/A.HRC.EMRIP.2013.CRP.2.pdf>
14. Achpr, *The Social and Economic Rights Action Center and the Center for Economic and Social Rights v. Nigeria*, *African Commission on Human and Peoples' Rights*, *Comm. No. 155/96 (2001)*. Available at: <http://www1.umn.edu/humanrts/africa/comcases/155-96.htm>
15. Additional Protocol to the American Convention on Human Rights "Protocol of San Salvador:" available on: <http://www.oas.org/juridico/English/treaties/a-52.html>
16. CESCR, General comment No.14 (2000), adopted by Committee on Economic, Social and Cultural Rights available at: http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/TBSearch.aspx?Lang=en&TreatyID=9&DocTypeID=11
17. Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment (1972), available on: <http://www.unep.org>
18. Echr,(A), Lopez Ostra v. Spain (no. 16798/90) available at: <http://hudoc.echr.coe.int>
19. Echr,(B), Guerra and Others v. Italy (no. 14967/89) available at: <http://hudoc.echr.coe.int>
20. Echr,(C), Öneriyıldız v. Turkey (no. 48939/99) available at: <http://hudoc.echr.coe.int>
21. Echr,(D), Fadeyeva v. Russia (no. 55723/00) available at: <http://hudoc.echr.coe.int>
22. Echr,(E), Giacomelli v. Italy (no. 59909/00) available at: <http://hudoc.echr.coe.int>
23. Echr,(F), Florea v. Romania (no. 37186/03) available at: <http://hudoc.echr.coe.int>
24. Echr,(G), Martinez Martinez and María Pino Manzano v. Spain (no. 61654/08) available at: <http://hudoc.echr.coe.int>

25. Philippe Sands, *Litigating Environmental Disputes: Courts, Tribunals and the Progressive Development of International Environmental Law*, Global Forum on International Investment, 27-28 march 2008.
26. ICJ, *legality of the threat or use of NUCLEAR WEAPONS*, Advisory Opinion of 8 July 1996, available at: <http://www.icj-cij.org>
27. ICJ, *Pulp Mills on the River Uruguay (Argentina v. Uruguay)*, Judgment, I.C.J. 2010. Available at: <http://www.icj-cij.org>
28. ICJ, case concerning the GABCIKOVO-NAGYMAROS PROJECT (Hungary v. Slovakia) Judgment of 25 September 1997, available at: <http://www.icj-cij.org>
29. ICJ, *Separate Opinion of Judge CANÇADO Trindade*, para 67,68. Available at: <http://www.icj-cij.org>
30. Iachr, *Report on the Situation of Human Rights in Cuba*, Inter-Am. C.H.R., OEA/Ser.L/V/II.61, Doc. 29 rev. 1 (1983). Available at: <http://www1.umn.edu/humanrts/iachr/country-reports/cuba1983-ch13.html>
31. *Rio Declaration on Environment and Development* (1992) available on: <http://www.hrea.org>
32. *World Charter for Nature* (1982). Available on: <http://www.mtnforum.org/rs/ol/browse.cfm?tp=vd&docid=457>
33. WTO, United States — *Standards for Reformulated and Conventional Gasoline*, available at: https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/2-9.pdf